

تنها اخیراً مورد توجه مجموعه داران و مورخین قرار گرفته است. مجموعه حاضر در پی ارائه‌ی یک آنتولوژی از قباله‌ها و تحلیلی جامع در رابطه با تزئین و خوشنویسی و تفسیری اجتماعی از سنت‌های دیروز و امروز می‌باشد.

مهرها

یکی از بخش مورد اشاره در این مجموعه، بررسی مهرها و نقش‌های آنها در قباله‌هاست. مهرها یکی از مهم‌ترین اشکال اسناد تاریخی هستند که به گونه‌ای بیانگر دوره‌هایی از زندگی مردم و جوامع آنها است. مهرها گرچه اندازه‌ای کوچک دارند، اما از اهمیت فراوانی برخوردارند به ویژه برای کسانی که در دهه‌ها و قرون بعد با آنها مواجه می‌شوند. اثر و نقش دلپذیر مهر، اطلاعاتی گرانبها از تاریخ، فرهنگ، اوضاع اجتماعی و جنبه‌ی زیبایی‌شناسانه‌ی آن ارائه می‌دهد.

مطلب حاضر بر آن است تا به نقوش مهرهای یافت شده در قباله‌های ازدواج بپردازد، اما پیش از آن لازم است نکاتی توضیح داده شود.

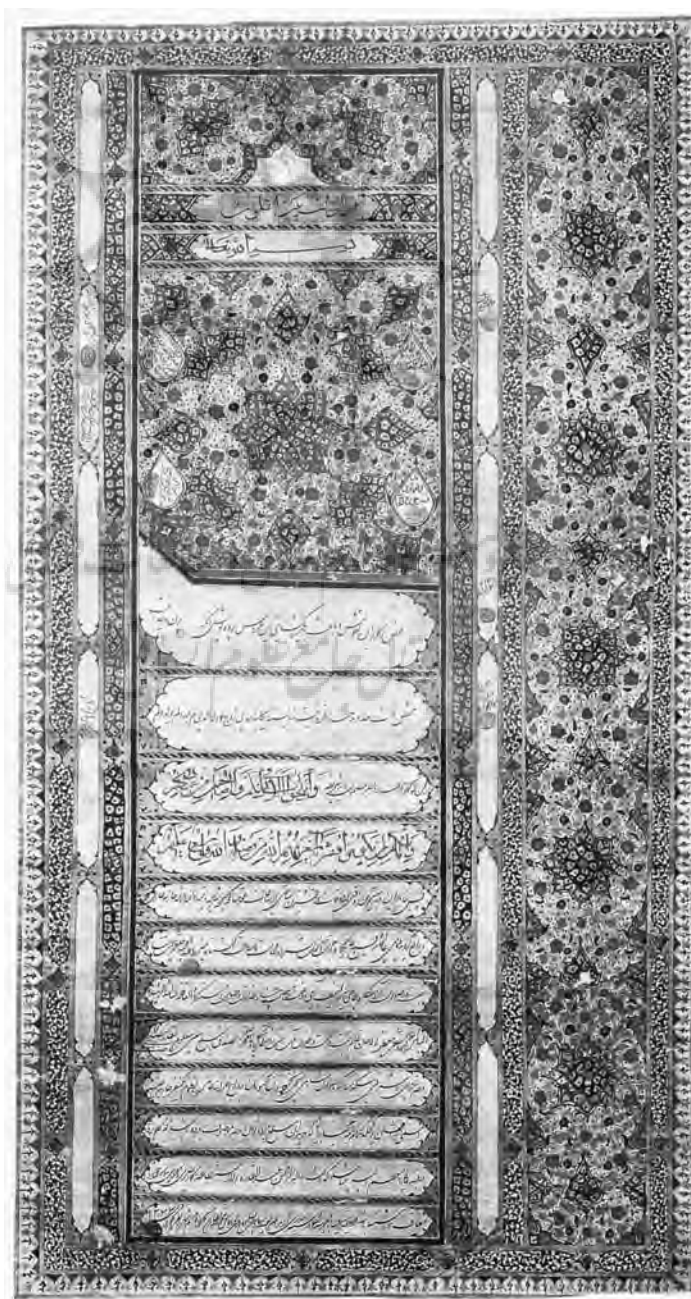
- هویت مالکین مهرها

- محتوی و مضمون مهرها
- اشکال و اندازه مهرها
- خطوط و طرح مهرها
- نظم و تزئین مهرها در چارچوب عقود
مالکین مهرها افرادی بودند که اثر مهرشان بر قانونی بودن و درستی مراسم ازدواج تأکید و به دو دسته تقسیم می‌شدند:
- نمایندگان عروس و داماد که مراسم را مطابق با قواعد مذهبی اجرا می‌کردند.

- شاهدان

وجود شاهدان جهت قانونمندی مراسم ازدواج مطابق با قوانین الهی ضروری بود. شاهدان از میان افراد مورد اعتبار و احترام محلی و از میان بزرگان خانواده انتخاب می‌شدند و از آنها جهت دادن گواهی دعوت می‌شد. در واقع آنها با حضور خود و با دعای خیر و مبارک خواندن این سند مقدس، و قانونمندی آن از مهر و نشان خود استفاده می‌کردند.

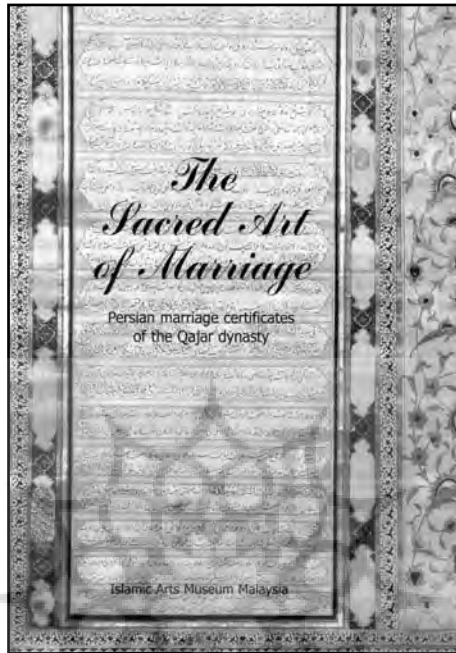
بنابراین عمده‌ی مهرها در عقود ازدواج متعلق به چنین شاهدان امین و قابل اعتمادی بود. این شاهدان آن چنان مورد احترام بودند که آزادی کاملی در استفاده از مهر خود در هر جای قباله داشتند.

مهر

در قباله‌های ازدواج دوره قاجار

معرفی و ترجمه: سوسن رحیمی

The Sacred Art of Marriage
(Persian marriage certificates of the Qajar dynasty)
Amir H. Zekrgoo
Islamic Arts Museum Malaysia

جامعه‌شناختی و فرهنگی دانست. ظاهر زیبایی این قباله‌ها چشم هر هنرمندی را خیره، مضمون ادبی‌اش برای یک محقق و سبک و شیوه‌ی نوشتاری آن برای علاقه‌مند خوشنویسی بی‌شک کارگشا خواهد بود، ترکیب و ساختار و طرح کلی این قباله‌ها خود منبع الهامی است برای طراحان و گرافیست‌های معاصر. قباله‌های ازدواج اغلب با آیاتی از قرأت و سنت پیامبر (حدیث) تزیین می‌شوند. مضمون قباله‌ها از دیرزمان نشانگر تفاوت‌هایی در سلسله مراتب اجتماعی بوده است؛ تفاوتی که در مناطق روستایی و شهری ویژگی‌های متمایزی را ارائه می‌دهد. عناوین استفاده شده در این قباله‌ها گویای ادبیاتی است که بر شأن و موقعیت طرفین ازدواج، به طور مثال موقعیت بالای عروس و یا وضعیت پدران زوج و زوجه تأکید دارد و گاهی نیز این عناوین ممکن است به شجره نامه‌ای خاص اشاره کنند.

قباله‌ی ازدواج در خانواده‌های روستایی معمولاً در شکل و سبک نوشتار، ساده‌تر از مناطق شهری بوده است، با این حال حتی در قباله‌های روستایی نیز گرایش به سمت خط و تذهیب زیباتر دیده می‌شود. با اینکه چگونگی و سطح مهارت در خوشنویسی در قباله‌ها روند یکسانی داشته اما در طی زمان تزیین، تغییراتی را در سبک تجربه کرده است. باید به این نکته توجه داشت که قباله‌های دفترچه‌ای امروزه شکل استاندارد برای اسناد ازدواج در ایران به شمار می‌روند.

موزه هنر اسلامی مالزی با برپایی این نمایشگاه ارائه دهنده‌ی آثاری بود نه تنها دارای یک شکل و چارچوب هنری هستند، بلکه تجسم واقعی‌کاری مقدس به شمار می‌رود. این نخستین بار بود که چنین مجموعه‌ای در این حجم جمع‌آوری و به خارج از ایران برده می‌شد. متأسفانه قباله‌های ازدواج

کتاب حاضر که تحت عنوان هنر مقدس ازدواج به همت موزه هنرهای اسلامی مالزی و همکاری سازمان اسناد ملی ایران نو همچنین مشارکت سفارت جمهوری اسلامی ایران در مالزی به چاپ رسیده است، قصد آن دارد تا به قباله‌های ازدواج در دوره قاجار بپردازد. کتاب پس از مقدمه به سند ازدواج در پیش از اسلام، دوره‌ی اسلامی، قباله‌ی ازدواج یک بررسی ادبی، قباله‌ی ازدواج / یک بررسی شکلی، تحلیل رسمی از قباله‌های طوماری، تحلیل رسمی از قباله‌های دفترچه‌ای، عناوین، جهیزیه‌ی عروس، مهرها در قباله‌ها، نمایشگاه و ضمیمه پرداخته است.

همان گونه که می‌دانیم در فرهنگ‌های گوناگون اعم از شرقی و غربی همواره مراسم ازدواج با شکوهی تمام برگزار می‌شده است و هر فرهنگی با توجه به رسوم و آیین خود به این مراسم پرداخته است. در این مراسم جنبه‌های متمایز این فرهنگ‌ها در برگزاری مراسم ازدواج دیده می‌شد. با بررسی قباله‌های ازدواج در ایران دوره‌ی قاجار می‌توان به شناختی از نوع تفکر و قوه‌ی ذهنی ایرانیان و تعبیر و تفسیرشان از این مراسم دست یافت. قباله‌های ازدواج از زوایای مختلفی قابل تجزیه و تحلیل هستند، می‌توان آنها را صرفاً آثار هنری، مطالب آرشیوی و یا منابع ارزشمندی از اطلاعات یا طبیعت

شده به طور مثال گاه نقش مهر بیضی، و گاه مهر مربع شکل و یا هشت گوش دیده می‌شود.

مهرهای گرد، معمولاً خیلی مرسوم نیستند. مهرهای قطره‌ای شکل اگر چه بسیار نادر هستند، اما در مواردی در این مجموعه آورده شده‌اند. در تصویر ۵ به طور مثال نمونه‌ای از آن در پایین‌ترین قسمت در سمت چپ دیده می‌شود.

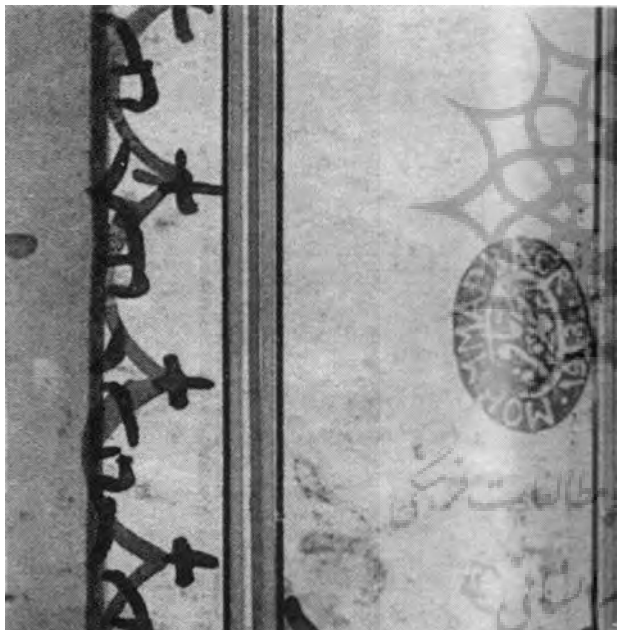
خوشنویسی و طراحی‌های مهر: چگونگی خوشنویسی در تمامی مهرها، بدون استثنا فوق‌العاده زیبا هستند. تعدادی از مهرها نشانگر خطوط ثلث و نستعلیق و تعدادی نیز طغراهای زیبایی را ارائه می‌دهند. بر روی بیشتر مهرها خط نستعلیق با کرسی‌بندی عالی حک شده است. در بسیاری از موارد خوشنویس حروف را چنان آورده است که شکل مدوری را مانند (ج)، (س)، (ص)، (ع)، (ن) به وجود آورده است که نسبت به یکدیگر ریتم هماهنگی را در بخش پایین مهر ایجاد می‌کنند، در حالی که حرکات عمودی حروفی چون (ا)، (ط) و شکل‌های کوتاهی مانند (ک) و (ل) در بخش بالایی قرار گرفته‌اند. شکل‌های بلندی چون (ب) و (ک)، با حرکت کشیده‌ی افقی، معمولاً در وسط مهر دیده می‌شوند. نمونه‌ی چنین ترکیبی را می‌توان در نقش مهرهایی دید، از جمله در تصویر ۶. اگر چه تمامی مهرها از ارزش هنری برخوردارند، اما متأسفانه نقوش همیشه واضح نیستند و نمونه‌های چندانی که نشانگر خط ثلث باشد دیده نمی‌شود. در این میان به طور نمونه می‌توان به سرلوح ارائه شده (تصویر ۷) اشاره کرد که نمونه‌هایی از تزیین ثلث دیده می‌شود.

در نمونه‌ای عالی در یک نقش مهر مربع شکل کوچک نام محمد چهار بار به طور قرینه تکرار شده است. در قباله‌های نوع دفترچهای که دارای نقش مهرهای ثلث عالی هستند، شبکه‌ی جذبی در میان حرکت‌های افقی و عمودی حروف با مهرهایی با طرح طغرا دیده می‌شوند. طغرا یک علامت و

علاوه بر مهر شاهدان و نمایندگان عروس و داماد، اثر مهر این دو (به ویژه داماد) در تعدادی از عقود دیده می‌شود. این مهرها هم در زیر نام داماد در متن، و هم در زیر آخرین خط و معمولاً زیر تاریخ دیده می‌شود. در سند عقود همچون (تصویر ۱) که دارای قطع بزرگی است، مهر داماد در زیر نام خود در سطر ششم متن دیده می‌شود. بیشتر مهرهای متعلق به داماد در قباله‌های دفترچه‌ای از جمله (تصویر شماره ۲) دیده می‌شود.

بررسی کلی عقود ازدواج بیانگر دو عاملی است که در افزایش تعداد مهرها مؤثر است. در عقود طوماری افزایش تعداد اثر مهرها در عقود با قطع بزرگتر و تذهیب زیباتر دیده می‌شود و نشانگر ازدواج میان اعضای خانواده‌های ثروتمند است. در میان نوع دفترچه‌ای (تصویر ۳) عامل مؤثر بر وجود یا عدم وجود نقش مهرها مبتنی بر وضعیت جغرافیایی و رسوم متأثر از آن بود. در جوامع شهری، کارکرد مهرها بیشتر مردم پسند و رایج و حتی ضروری بود، در حالی که در جوامع کوچکتر و نواحی روستایی این ضرورت و نیاز دیده نمی‌شد. در این جوامع روستایی اعلان شفاهی، همچون نقش مهرها، از وزن و اعتبار یکسانی برخوردار بوده، و اسناد کتبی تنها جهت ثبت وقایع به کار گرفته می‌شد و نه برای اثبات و صحت و سقم چیزی.

مضمون مهرها: مهرها دربرگیرنده و انتقال دهنده‌ی انواعی از اطلاعات هستند. تعدادی از مهرها صرفاً بیانگر نام مالک اعم از نام‌های ایرانی چون جمشید و خسرو و بخشی نیز دربرگیرنده نام‌هایی چون محمد شفیق، محب علی می‌باشند.

در نقش مهرها، دلبستگی مذهبی مالک از طریق آوردن کلمه‌ی عبده قبل از نام خودش نشان داده می‌شد. این مهرها، تأکید بیشتری بر جنبه‌ی مذهبی مالک داشتند.

از جمله، نمونه‌ای که در دو مهر (تصویر ۴) دیده می‌شود:

۱- لاله الا الله، الملك الحق المبين، عبده ابراهيم

۲- لاله الا الله، الملك الحق المبين، عبده محمود

هر دو مهر اشاره بر این می‌کنند که «جز او خدایی نیست، و به یقین پادشاه واقعی از آن اوست». و سپس در ادامه می‌آید «پیرو و بنده‌اش» و آن گاه نام مالک آورده می‌شود. ابراهیم و محمود

مهرهایی نیز وجود دارند که هیچ گونه نام و نشانی از مالک خود نمی‌دهند. نقش این مهرها نوعی احترام به شخصیت‌های دینی است. به طور مثال در نقش مهر این عبارت دیده می‌شود: «یا قائم آل محمد»

اشکال و اندازه‌ی مهرها، اندازه‌ی مهرها بین ۷ میلی متر تا ۲۵ میلی متر می‌باشد، اما قطر آنها متفاوت است. مهرها به شکل بیضی، مربع، دایره (تصویر) هشت ضلعی و نوعی شکل قطره‌ای یا گلابی شکل می‌باشند، اما بیشتر مهرها به شکل بیضی یا مربع هستند. زیباترین و ظریف‌ترین نمونه‌ها را می‌توان در قدیمی‌ترین آنها (تصویر ۴) ملاحظه کرد. در سرلوح‌های ارائه

- در مواردی نیز طراحان فضاهای مشخصی را برای گواهان مشخص کرده‌اند، چنان چه در سرلوح (تصویر ۱۱) چهار فضای مربع شکل در چهار گوشه‌ی سرلوح دیده می‌شود (دو تا در هر طرف) که توان و تعادل قرینه‌ای را ایجاد کرده‌اند. دو تا از این مربع‌ها جهت نقش مهر استفاده می‌شد. در حالی که در (تصویر ۱۲) این فضاهای مربع شکل به هم پیوسته و شبکه‌ای مرکب از ۹ مربع به وجود آورده‌اند که شش تای آنها (سه تا در هر طرف) جهت نقش مهر استفاده می‌شود.

در نمونه‌هایی نیز گنبدها یا قوس‌هایی در سرلوح دیده می‌شود. و در بعضی نمونه بر تعداد این قوس‌ها اضافه می‌شود در حالی که اندازه‌ی آنها کاهش پیدا می‌کند. (تصویر ۱۳).

گاه در نمونه‌هایی به جای مربع از دایره استفاده شده است.

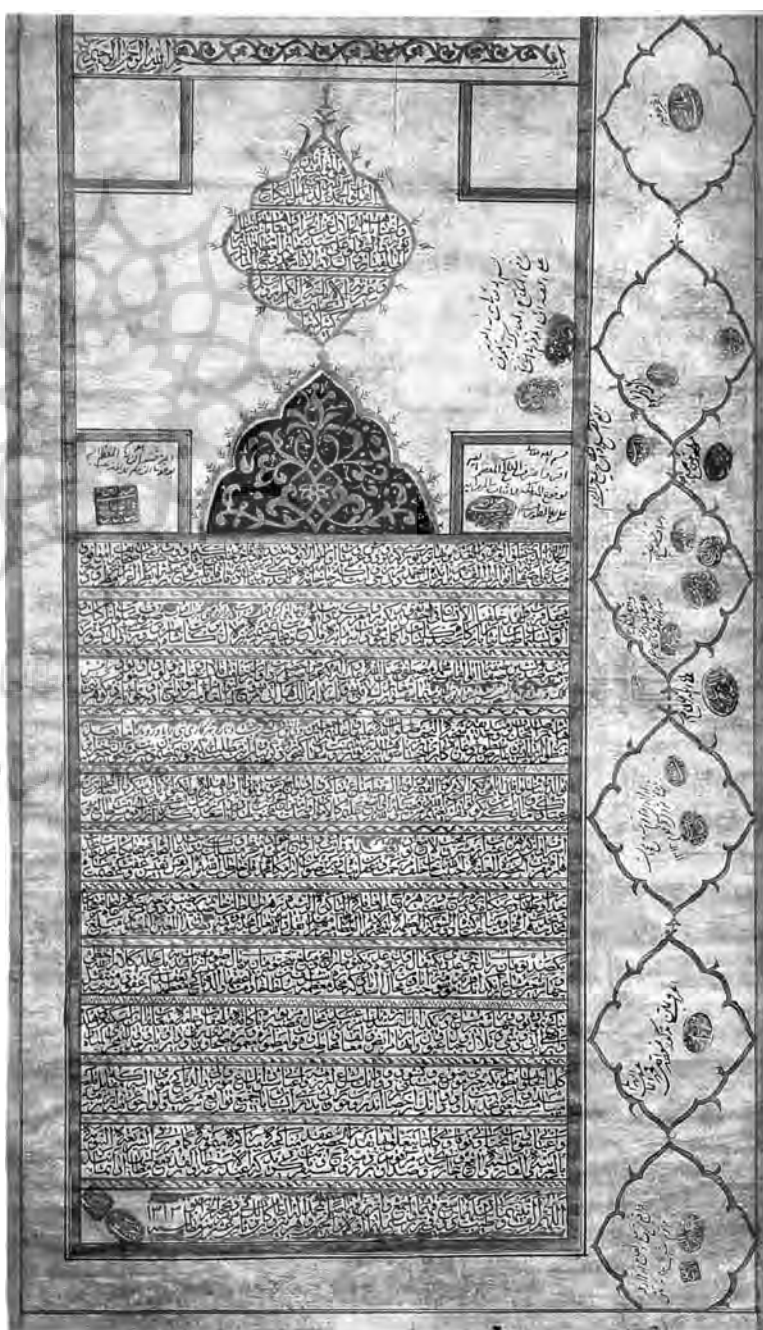
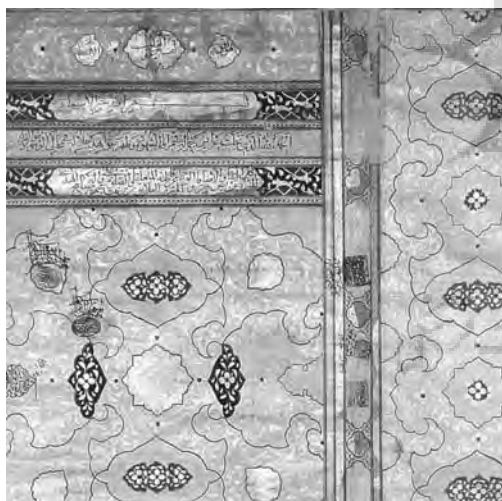
در مواردی نیز با طرح‌ها و الگوهای ساده‌ای حاشیه سمت راست تزئین شده‌اند.

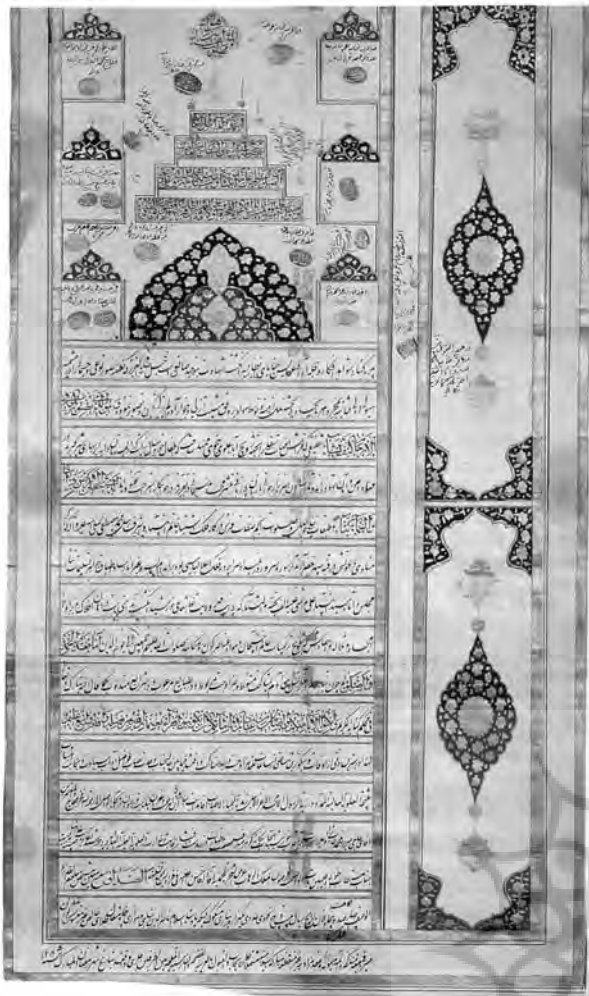
- تعدادی از حاشیه‌ها دارای تذهیب پیچیده‌تری هستند درون فضاهای مشخصی که برای نقش مهرها آماده شده‌اند.

- تعدادی از فضاهای تهیه شده برای نقوش مهرها به شکل یک شبکه هستند، به طور مثال در تصویر ۱۰، شبکه‌ای دیده می‌شود با ترکیبی از ۴۸ مربع ساده، که تنها ۵ مورد از آنها توسط گواهان استفاده شده‌اند.

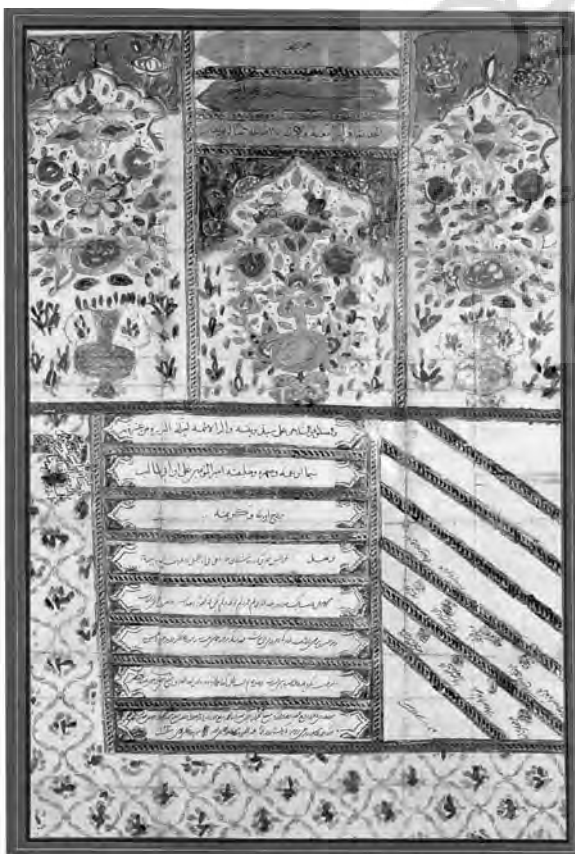
- در نمونه‌های دیگری طرح کاملاً متفاوتی ارائه شده است. نوارهای موربی در بخش پایین سمت راست فضایی را برای قرار دادن نقش مهر ایجاد می‌کردند. تعداد این نوارها باریکه‌های مورب بین ۷ تا ۱۰ مورد تغییر بوده است.

نوارهای کناره‌های متن / یا در اطراف سرلوح: این نوارهای تزئینی فضایی را ایجاد می‌کنند به صورت عمودی معمولاً به شکل جفت از بالا به پایین امتداد پیدا کرده و پهنای متن و سرلوح را مشخص می‌کنند. (تصویر ۱۰)

رمز Calligraphical است که ابتدا توسط حاکمان سلجوق استفاده و سپس توسط سلاطین عثمانی پذیرفته شد، کسانی که آن را به شکل هنری متمایزی که معمولاً دربرگیرنده‌ی نام‌شان بود توسعه دادند. نمونه‌هایی از طغراها در قباله‌های نوع طوماری دیده می‌شود از جمله در (تصویر ۸). در تصویر ۶ مهر طغرای دیده می‌شود که نام مالک به خط ثلث و ترجمه انگلیسی آن Hossein در زیر آن وجود دارد. تزئینی به شکل برگ خرما طرح طغرای مرکزی را دربرمی‌گیرد. به نظر می‌رسد در اینجا یک نگاره و موتیف غربی (غیر از رومی) به وسیله‌ی هنرمندان پذیرفته شده است. این نمونه نشانگر تأثیر غرب بر هنر ایرانی در طی قرن نوزدهم است.

در همان سند، یک نقش مهر بیضی شکل دیده می‌شود (تصویر ۳) که نام مالک آن به خط نستعلیق در وسط مهر آمده و ترجمه انگلیسی آن «محمد باقر» در بالا و دور آن قرار گرفته است. تاریخ و زمان مهرکه نشانگر وجود ویژگی‌های رومی و مسیحیت است، ۱۹۱۳ م. را نشان می‌دهد. همچنین در تصویر (۲) نقش مهر طغرای دیده می‌شود که به الفبای رومی نام امیر زائد (به جای امیرزاده) در زیر طرح طغرای اصلی به خط ثلث آمده است. در تصویر دیگری مهر بیضی شکلی دیده می‌شود که نام نورالله را دربرمی‌گیرد با تاریخ ۱۸۸۹ م. به خط رومی، درحالی که متن اصلی اجرا شده با تزئین عالی ثلث با سال ۱۳۷۰ ه. و به خط عربی است.

ترتیب و تنظیم: تنظیم نقش مهر در صفحات عقود، زمانی که قباله‌های ازدواج مورد ارزیابی هنری قرار می‌گیرند، نکته مهم دیگری است که باید به آن توجه کرد. در یک اندازه بزرگ یا نوع طوماری، هنرمندان بخش‌هایی را به اشکال مختلف جهت نقش مهر طراحی کرده‌اند. این محل‌ها نقش مهمی را در طراحی صفحات بازی می‌کنند.

Provisions مهرها به سه دسته تقسیم می‌شوند:

- نوار پهن در حاشیه راست صفحه: متن قباله‌های ازدواج نوع طوماری یا هر سند نوع طوماری، همواره و به وضوح در سمت چپ قرار می‌گرفتند، با حاشیه‌ای در سمت راست که برای نقش مهرهای گواهان مورد استفاده قرار می‌گرفت. بخشی از این حاشیه‌ها دارای تزئین نیستند از جمله (تصویر ۹)